

полкових центрах; рідше — полкову старшину; і ще рідше — генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказництва» для того, аби, уникаючи номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)²¹⁷.

Сотенне управління

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізував сотник, опираючись на сотенну старшину — городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула)²¹⁸, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719–1732 рр., помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький — у Кишеньківській, Павло Тройницький — у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина — Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була розв'язана у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, і Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрів зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 р. та 1732 р., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими — Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне

«успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Втім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський, і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежились настільки коротким урядуванням, як це може скластись враження з переписних книг І принаймні до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили суцього із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі²¹⁹. А не потрапляння до числа козацьких урядників у 1732 р., як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалось тим, що на той час їх не було вже в живих²²⁰. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олексій Кованьки — Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежується практика пересідання з сотницького уряду в Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувались з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же, в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалось чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а відтак і багатьох десятиліть. Так, наприклад, в Борзенській сотні упродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу утримували представники династії Забіл, у Мглинській у 1669–1732 рр. — Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 рр. — Рубці, в Лоховицькій в 1679–1727 рр. — Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 рр. — Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 рр. — Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 рр. — Стороженки, в Срібнянській в 1688–1755 рр. — Троцини, у Варвинській в 1689–1763 рр. — Тарнавські, у Шепатківській в 1692–1777 рр. — Манківські, в Дивицькій в 1694–1767 рр. — Селецькі, в Хорольській в 1701–1760 рр. — Родзянки, в Конотопській в 1707–1750 рр. — Костенецькі тощо²²¹.

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Втім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. І в цьому зв'язку передовсім варто наголосити, що сам інститут городових отаманів мав місце лише у великих козацьких центрах — полкових містах, де існувало декілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною²²².

Нерідко уряд городского отамана посідали старшини, які або перед

тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, в тому числі й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2-3 до 5-6 осіб. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їх важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там, де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без ради и совѣту всей черни» не призначав на полкові уряди та не скидав з них²²³. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будутъ и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цѣлой сотнѣ, Сотников и иныхъ урядниковѣ, для коррупцій и якихъ же колвекъ респектовѣ, а для урядъ своїхъ приватныхъ не повинны такъ же отъ урядовъ отставновляти»²²⁴.

Проте з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні» чи «цілої сотні», а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні²²⁵. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, у відповідності з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2-3 претендентів на уряд — «людей заслуженныхъ и, не подозрительныхъ в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішого і представляли його кандидатуру в Сенат²²⁶. Відтак затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

В дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з

1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки — Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²²⁷. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²²⁸. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П.Полуботка негайно прибути до нього «...для пильного інтересу без умедлення; за которого приїздом тот інтерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²²⁹.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігались доволі тривалий час. Тож і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окремішнє становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми — «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маестности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²³⁰. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебрання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. Юридично міста поділялися на дві групи — *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діяли самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»²³¹. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини